

39. Bilmecelerde metaforik dil üzerine

Erol KUYMA¹

APA: Kuyma, E. (2021). Bilmecelerde metaforik dil üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 607-621. DOI: 10.29000/rumelide.949502.

Öz

İnsan, sosyal bir varlık olarak çevresi ile sürekli etkileşim halindedir. Bu etkileşim; davranışlara, bilişsel sürece ve iletişimin merkezinde yer alan dile de yansımaktadır. Sosyal hayatta edinilen deneyimler, bilişsel şemalar aracılığıyla yeni öğrenmelere ve anlamlandırmalara kapı aralar. Sözlü kültür ürünü olan bilmeceler de halkın duygu, düşünce ve deneyimlerinden izler taşıyan, kalıplaşmış sözlerdir. Bazı bilmece örneklerinde görülen metaforik yapı, bilmeceyi oluşturan bilişsel süreci ve temel düşünceyi de göstermektedir. Bu yönüyle bilmeceler, toplumsal bilincin söyleme dönüştüğü metaforik dil örnekleridir. Bu çalışmada, konularına göre sınıflandırılmış bilmece örneklerinden yola çıkılarak bilmecelerdeki metaforik yapı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bilmecenin karşılığı ile soru kısmı arasında kavramsal düzeyde gerçekleşen aktarımlar, bireysel ve toplumsal deneyimleri gösteren metaforları işaret etmektedir. Kavramsal haritalama, kaynak alanı oluşturan soru kısmı ile hedef alanı oluşturan cevap kısmı arasında gerçekleşmektedir. İki alan arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluk, bilmecenin cevabı ile öznesi arasındaki eşleşmelerle sağlanmaktadır. Diğer bir deyişle bilmecenin öznesi ile cevabı arasında imaj şemaya dayalı bir yapılandırma söz konusudur.

Anahtar kelimeler: Bilmece, metafor, metaforik dil.

On metaphorical language in riddles

Abstract

As a social being, human beings are in constant interaction with their environment. This interaction is reflected in behaviors, cognitive processes and language, which is at the center of communication. Experiences gained in social life lead to new learning and interpretations through cognitive schemes. Riddles, which are products of oral culture, are stereotyped words that bear traces of the feelings, thoughts and experiences of the people. The metaphorical structure seen in some riddle examples also shows the cognitive process and basic thought that make up the riddle. In this respect, riddles are examples of metaphorical language in which social consciousness is transformed into utterance. In this study, the metaphorical structure in the riddles were tried to be determined by starting from the examples of riddles classified according to their subjects. The conceptual transference between the answer of the riddle and the question part points to metaphors showing individual and social experiences. Conceptual mapping occurs between the question part forming the source domain and the answer part forming the target domain. The ontological and epistemic coherence between the two fields is provided by the matches between the answer to the riddle and its subject. In other words, there is a structuring based on image schema between the subject of the riddle and its answer.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Çorum, Türkiye), erolkuyma@hitit.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1074-9587 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 17.03.2021-kabul tarihi: 20.06.2021; DOI: 10.29000/rumelide.949502]

Keywords: Riddle, metaphor, metaphoric language.

Giriş

Bireyler, yaşadıkları sosyal ve kültürel çevre ile şekillenirken aynı zamanda edindikleri bilgi ve birikimleri yine içinde buldukları toplumun geleneğine ait unsurlarla sonraki nesillere aktarırlar. Kompleks nitelikteki bu aktarım, kendi içinde süreklilik gösterir ve sosyal yapının her katmanına etki eder. Milletlerin kendine özgü yanlarını temsil eden ve kuşaktan kuşağa aktarılan davranış ve bilgiler, gelenek kavramı içerisinde değerlendirilir. Gelenek; topluma ait inanç, mizah, eğlence ve estetik anlayış gibi daha sayılabilecek birçok unsurdan beslenir ve gelişir. Çobanoğlu, (1999:8) geleneği, önceki kuşaklardan edinilmiş kalıp yahut şemaların kılavuzluğunda, tema ve şekillerin stoklandığı soyut kurallar ve semboller sistemi şeklinde tanımlar. Ayrıca gelenek kavramının halk bilimi çalışmalarının yanı sıra başta antropoloji ve sosyoloji olmak üzere diğer sosyal ve beşeri bilimlerde de önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çeker.

Toplumun her katmanında karşılık bulan bu kalıp ya da şemalar, bazen yöresel ya da bölgesel farklılıklar gösterse de genel itibarıyla sosyal yapının tümünü temsil edebilecek düzeyde bir algı ve anlam özelliğine sahiptirler. Toplumsal bilinç düzeyindeki duyuş ve düşünceler, dilin sistematiği içerisinde ifade bularak yazılı ve sözlü kültürde yer alırlar. Sözlü kültüre ait hikâye, destan, masal, efsane, türkü, fıkra, ninni ve bilmece gibi ürünler, halkın yaşayış, kültür, edebiyat ve sanat anlayışını gerçek manada yansıtan kaynaklardır. Metaforik yanlarıyla halk zekâsının eğlence kültürü ile birleştiği bir türü temsil eden bilmece, diğer sözlü geleneğe ait ürünlerde olduğu gibi toplumsal yaşayışla alakalı oluşan zihniyetin, tecrübelerin ve bilişsel düzeyde gerçekleşen göndermelerin tezahür etmiş halidir. Bu nedenle bu türün semantik düzlemde ele alınması, bu türü üreten ve arka planda besleyen zihni yapıyı, düşünce ve algıyı tanıma ve tespit etmede metodolojik bir seçenek sunacaktır. Bilmece türü ile ilgili çalışmaların genelde derleme, sınıflandırma ve yapısal incelemeler üzerine yoğunlaştığı görülmekle birlikte konuyu semantik açıdan ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Bunlara örnek olarak, *Metafor Yaratma Eylemi Olarak Bilmece* (Cankara, 2002), *Halk Bilmecelerindeki İmgesel Anlatım Üzerine* (Karademir, 2008) ve *Türk Bilmecelerinin Anlambilim Açısından İçlem (Alt Anlam) ve Kaplam (Üst Anlam) Sınıflandırması* (Selvi, 2020) gibi çalışmalar gösterilebilir.

I. Bilmece

Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; zekâ, güzellik nev'inden mücerret kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir (Elçin, 1989:1). Tezel, (2004:VI) bilmecelerin hayat ve kâinat hakkındaki telakkiler, dinî inanışlar, olaylar, bitkiler, hayvanlar ve eşyalara ilişkin görüş ve duyuşları aksettirdiğine, halk psikolojisini tespit noktasında önemli kaynaklar olduğuna dikkat çeker. Boratav, (1997:109-110) bilmecelerin bölgeden bölgeye, ülkeden ülkeye, çağdan çağa yayılıp dağıldığına, bu bakımdan toplulukların kültür alış verişlerini incelemede yararlı gereçler olduklarına vurgu yapar. Bilmece ile ilgili tanımlamaların hiçbirinde bilmecenin gösterim yanına değinilmediğini eleştiren Başgöz'e göre ise bilmece bir gösterim içinde söylenir. Bu gösterim en az iki kişi arasında gerçekleşen toplumsal bir olaydır. Bilmece, *söyleyen, dinleyen ve geleneksel metin* şeklinde üç öğeden oluşur. *Söyleyen*, bu geleneğin hem taşıyıcısı hem yaratıcısıdır (Başgöz ve Tietze, 1999:3,4).

Bilmeceler, yapısal açıdan bir öznenen (konu) ve onu tanımlayan en az bir ögeden (yorum) oluşur. Örnek: *Dam ardında gümüş bir çubuk (Buz)*. Burada özne yani konu *gümüş çubuk*, tanımlayıcı unsur ise *dam ardında* kısmıdır. Bilmecelerde çoğu zaman özne mecazlı ve tektir. Özne sayısı birden fazla ise cevap da birden fazla demektir. Bu yapı, çeşitli eklemelerle değişmektedir. Bunlardan biri “*giriş kalıpları*”dır. Bunlar, bilmece yapısının başına eklenen, bazen anlamsız olarak tümünden uyak sağlamak için, bazen bir işlevi olan söz gruplarıdır: *bilmecemi bil, bir meselim var bil ...* Diğeri ise baştaki söz kalıplarından daha zengin ve bilmece yapısını genişleten ve “*bitiş kalıpları*”dır: *haydi bil, haydi bunu sen bil, ben söylerim sen bil...* (Başgöz ve Tietze, 1999:10).

Genel olarak ele alındığında bilmecelerin toplumsal hafızanın ve kolektif bilincin bir ürünü olarak hareket ettiği söylenebilir. Toplumsal tecrübelerin, insana ve diğer varlıklara (eşya, bitki, hayvan vs.) yüklediği anlamlar, bilmecenin öznesini meydana getirmektedir.

II. Metafor

Göstergelerin gösterilen yanı olan kavramlar, insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlarla ilgili gözlem ve deneyimlerine dayalı tasarımlarının zihinde yer eden ve bir soyutlamayla (abstraction) dile dönüşen yönüdür (Aksan, 2016: 53). Kavram alanı ise birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri alandır: *bıkmak-bezmek-usanmak-bıkkınlık getirmek, usanç, bezginlik, bıkkınlık* gibi (Aksan, 1971:254). Grekçe *meta* “değiştirmek, üst” ve *pherein* “taşımak” sözcüklerinden oluşan Metafor (*metapherein*) (Levine, 2005:172) kavramlar ve kavram alanları arasında gerçekleşen bir aktarımdır. Diğer bir deyişle bir kavramın bir başka kavramla anlaşılması, ifade edilmesi şeklinde işleyen bir sistemdir. Bu sistem, kavramlar arasında sağlanan bir dizi eşleşmelerden/uyumlardan oluşur. Haritalama olarak da adlandırılan bu eşleşmeyi Kövecses “A’ KAVRAMSAL ALANI ‘B’ KAVRAMSAL ALANIDIR” şeklinde ifade eder. Kavramsal metafor (*conceptual metaphor*), kaynak alan (*source domain*) ve hedef alan (*target domain*) arasında gerçekleşir. Hedef alan kaynak alanda yer alan kavram üzerinden anlaşılır/yapılandırılır (Kövecses, 2010: 4). Lakoff, kavramsal metaforu yapısal açıdan kaynak alan ile bir hedef alan arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluklarla açıklar. Ontolojik uygunluk, kaynak alandaki varlıklar ile hedef alanda karşılık gelen varlıklar arasındaki eşleşmelerdir. Epistemik uygunluk ise kaynak etki alanına ait bilgiler ile hedef etki alanına ait birbirine karşılık gelen bilgiler arasındaki eşleşmelerdir (Lakoff, 1987:386-387).

Metaforu oluşturan alanlardan *hedef alan* mevcut konu tarafından oluşturulur; *kaynak alan* ise metaforik akıl yürütmenin meydana geldiği ve bu akıl yürütmede kullanılan kaynak kavramların sağlandığı alandır. Metaforik dil, kaynak alanda lafzi anlama sahiptir. Çok boyutlu gerçekleşen eşleşmede imaj şema korunur (Lakoff ve Johnson 2015: 324). İmaj şemalar, doğrudan anlaşılabilen yapılara sahip kavramlar olmakla birlikte metaforik olarak diğer karmaşık kavramları yapılandırmak için de kullanılırlar (Lakoff, 1987:283). Johnson, felsefi açıdan ele aldığı imaj şemaları, somutlaşmış varlıklar olarak deneyimlerimizin temel hatlarını ayıran yapılar olduğunu belirtir. Beynimizin çalışma şekline, fizyolojimize ve yaşadığımız çevreye bağlıdır. İmaj şemalar, tecrübelerimizi belirlediğimiz ve ayrıştırdığımız en temel araçlardan biridir (Johnson, 2005:31). Karademir’e göre de bilmeceler, sorucunun, varlığı kendi muhayyilesinde öznel bir tasarıma tabi tutmasından doğmakta ve mahiyetine göre kendine has bir imaj dokusu bulunmaktadır. Eşyanın gizlenmesi esasına dayalı olan halk bilmecelerinde varlık, sorucunun hayal dünyasındaki imaja göre şekillenir. Amaç yakıştırma değil, tanınmayı güçleştirmektir. Bu tür durumlar, dikkatleri çekmesi, gizleme eylemini eğlenceye dönüştürmesi açısından olumludur. İmaj oluşturulurken varlığı inceden inceye sezdirecek işaretlere yer verilir (Karademir, 2008:76).

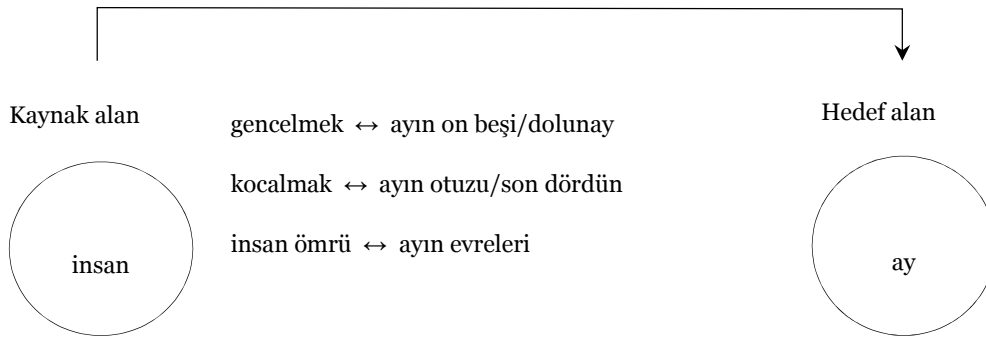
O halde imaj şemalar, bireysel ya da toplumsal anlamda edinilen tecrübelerin söylem/davranış öncesi bir nevi kategorize edildiği alanlardır. Buradan yola çıkarak bilmecelerdeki metaforik dilin temelinde, birikimlerimizin ve algılarımızın şekillendirdiği imaj şemaların yer aldığını söyleyebiliriz. Bilmecenin öznesi ve tamamlayıcı unsurları, kavramsal metafor sistemimde *kaynak alanı*; bilmecenin cevabı ise *hedef alanı* temsil etmektedir. Kaynak alanda yer alan kavramlar, bilmecenin cevabına yönelik imaj şemayı da oluşturur. Bilmecenin karşılığı ile soru kısmı arasında ontolojik ve epistemik uygunluklar söz konusudur.

III. Metaforik bilmece örnekleri

Çalışmada ele alınan örnekler, Şükrü Elçin'in *Türk Bilmeceleri* (Elçin, 1989) adlı çalışmasından seçilmiştir. Sınıflandırma başlıkları da yine esere göre yapılmış, bilmecelerin karşılıkları ve eserdeki numaraları yanlarında verilmiştir. Örnek: *Bir sandığım var, içi dört dilim ekme alır. (ceviz), (116)*. Örneklerle dayalı olarak yapılan metaforik değerlendirmede şematik bir yol izlenmiş, ontolojik ve epistemik uygunluklar da dikkate alınarak bilmecenin öznesi ve tamamlayıcı unsurları ile cevap arasındaki metaforik ilişki gösterilmeye çalışılmıştır.

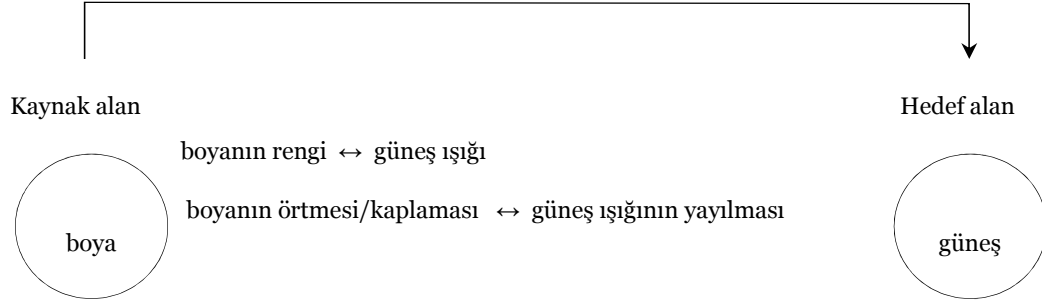
III.1. Karşılığı tabiatla ilgili olanlar

On beşinde gencelir / Otuzunda kocadır. (ay), (2) → AY, İNSANDIR

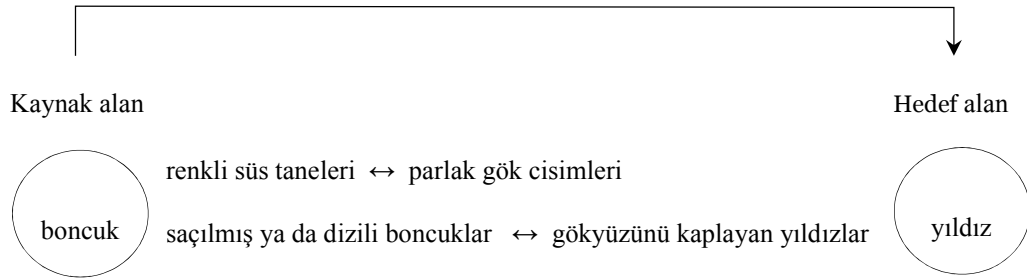
Bilmecenin karşılığı olan ve hedef alanda yer alan “ay” kavramı, “insan” kavramı ile metaforlaştırılmıştır. “Ay”, insana özgü nitelikler olan “kocalmak ve gencelmek” kavramları üzerinden kişileştirme yoluyla yeni bir ontolojik statüde ele alınmıştır. Metaforik sistemde “kocama” ile “ayın otuzu”, “gencelme” ile “ayın on beşi”; “insan ömrü” ile “ayın evreleri” arasında gerçekleşen eşleşmeler ontolojik ve epistemik uygunlukların göstergeleridir. Yaklaşık 29-30 günde dört evresini tamamlayan ayın, en parlak olduğu evre dolunay zamanıdır. On beşinci güne karşılık gelen bu evre, insan yaşamının gençlik yıllarına; son evresi/otuzu ise insanın yaşlılık zamanına karşılık gelmektedir.

Benim bir kaşık boyam var, /Dünyayı boyar. (güneş), (54). → GÜNEŞ, BOYADIR

Kaynak alanda bulunan “*boya*” kavramı, “*güneş*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “*Boya*”, renk vermek ve dış etkilerden korumak amacıyla eşyaların üzerine sürülen renkli maddedir. “*Güneş*” ise, yaydığı ışık ile yeryüzünde bulunan nesnelere belirginleştirir ve renklerinin ortaya çıkmasını sağlar. Kavramsal düzeyde “*boyanın rengi*” ile “*güneőün ışığı*” arasında; “*boyanın yüzeyleri kaplaması/örtmesi*” ile “*güneş ışınlarının yeryüzüne yayılması*” arasında bir eşleşme söz konusudur. İki kavram arasında gerçekteően bu eşleşmeler, ontolojik ve epistemik uygunluğun temelini teşkil eder.

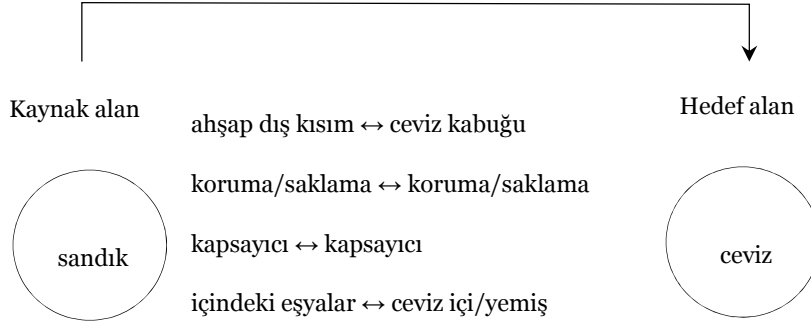
Bir kalbur boncuğum var, /Akşamdan atarım, /Sabaktan toplarım. (yıldızlar), (91). YILDIZLAR, BONCUKTUR

Kaynak alanı oluşturan “*boncuk*”, bilmecenin cevabı olan hedef alandaki “*yıldız*” kavramının metaforudur. Boncuklar, cam, taő ve sedef gibi malzemelerden süs amaçlı yapılmış renkli taneciklerdir. Yıldızlar da gece vakti beliren gök cisimleridir. Etrafa saçılmış ya da dizilmiş boncukların görüntüsü ile gökyüzünü kaplayan yıldızlar arasında bir çağrışım söz konusudur. Geleneksel kültürde eşyaların süsü *boncuklar*; gökyüzünün süsü de *yıldızlardır*. Metaforik sistemde, “*boncuk taneleri*” ile “*yıldızlar*” eşleştirilmiş; boncukların “*rengârenk görüntüsü*” ile de yıldızların “*parlak görüntüsü*” eşleştirilmiştir. Bu eşleşmeler, iki kavram arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun temel göstergeleridir.

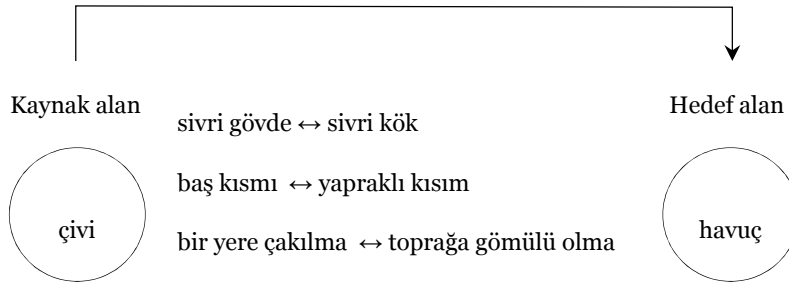
III.2. Karşılığı bitkilerle ilgili olanlar

Bir sandığım var, /içi dört dilim ekmek alır. (ceviz), (116). CEVİZ, SANDIKTIR

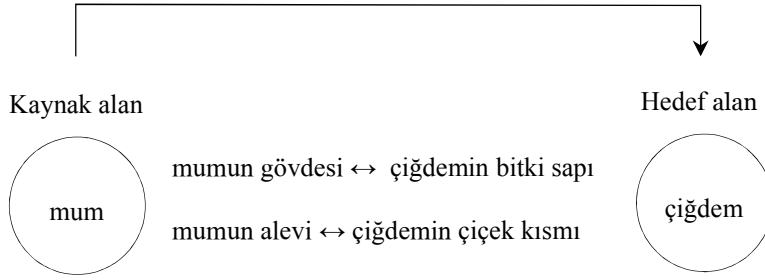

Bilmecenin öznesini oluşturan ve kaynak alanda yer alan “sandık” kavramı, bilmecenin karşılığı olan “ceviz” kavramının metaforudur. “Sandık”, çeşitli eşyaların muhafaza edilmek üzere içine konulduğu genelde ağşap malzemeden yapılmış kapaklı ev eşyasıdır. “Ceviz” de dışındaki kabuk vasıtasıyla içindeki yemiş kısmını muhafaza eden kabuklu bir meyve olarak sandığı çağrıştırır. Bilmecedeki “dört dilim ekmek” ifadesi dört parçadan oluşan “ceviz içi”ne yapılan bir göndermedir. Metaforik sistemde, sandığın “dış malzemesi” ile “cevizin kabuğu”; sandığın içindeki “eşyalar” ile cevizin “yemiş” kısmı eşleşmektedir. “Sandık” ve “ceviz” kavramları arasında “kapsayıcılık ve koruma/saklama” niteliği açısından da bir haritalama söz konusudur. Bu eşleşmeler, iki kavram arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

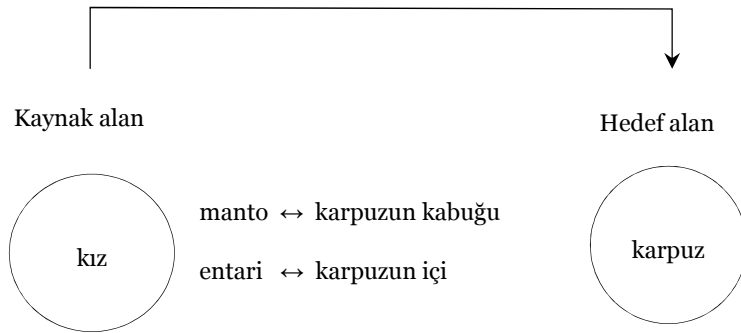
Yer altında kınalı çivi. (havuç), (144) → HAVUÇ, ÇİVIDİR

Kaynak alanda yer alan “çivi” kavramı, hedef alandaki “havuç” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “Kınalı” ifadesi renk bağlamında cevaba yönelik ipucu niteliğinde bir göndermedir. “Çivi” ile “havuç” arasında gerçekleşen bu kavramsal aktarımda, iki kavrama ait görsel ve fiziksel nitelikler üzerinden eşleştirme yapılmıştır. Şemada da görüldüğü üzere çivinin “sivri gövdesi” ile havucun “sivri kökü”; çivinin “bir yere çakılması” ile havucun “toprağa gömülü” olması; “çivinin başı” ile havucun toprak üstünde kalan “yapraklı kısmı” arasındaki eşleşmeler ontolojik ve epistemik uygunluğun temelini teşkil etmektedirler.

Çalı dibinde mum yanar. (çiğdem), (123). ÇİĞDEM, YANAN BİR MUMDUR

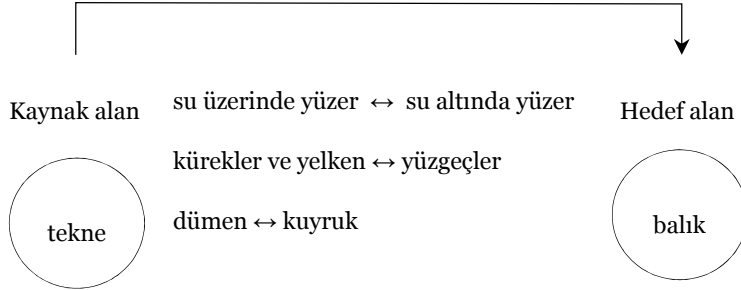
Kaynak alanda yer alan ve bilmecenin öznesi olan “*mum*”, hedef alanda bulunan “*çiğdem*” kavramının metaforudur. “*Çalı dibinde*” ifadesi tamamlayıcı unsur olarak bilmecenin cevabına bir göndermedir. Kavramsal aktarımda, ontolojik ve epistemik uygunluğun temelini, “*mumun gövdesi*” ile “*çiğdem bitki sapı*”; “*alevin şekli*” ile “*çiçek kısmının şekli*” arasındaki eşleşmeler oluşturmaktadır. Metaforik sistemde gerçekleşen bu aktarımda kavramlara ait fiziksel nitelikler belirleyici olmuştur.

Mantosu yeşil, entarisi kırmızı, /Bil bakalım bu kimin kızı. (karpuz), (164). KARPUZ, YEŞİL MANTOLU ve KIRMIZI ENTARİLİ BİR KIZDIR

Kaynak alandaki “*kız*” kavramı, hedef alanda yer alan “*karpuz*” kavramının metaforudur. Manto, genel anlamda dışı giyilen ve tüm vücudu kaplayan bir giysi; entari ise tek parçalı kadın giysisi olarak bilinmektedir. “*Karpuz*”, zihinde kırmızı entarisinin üzerine yeşil manto giymiş bir insan figürü şeklinde tasarlanarak kişileştirme yoluyla yeni bir ontolojik statü kazanmıştır. Metaforik sistemde, “*karpuzun yeşil kabuğu*” ile “*manto*”; kırmızı olan iç kısmı ise “*entari*” ile eşleştirilmiştir. İki kavram arasındaki bu eşleştirmeler, ontolojik ve epistemik uygunluğun temelini teşkil etmektedir.

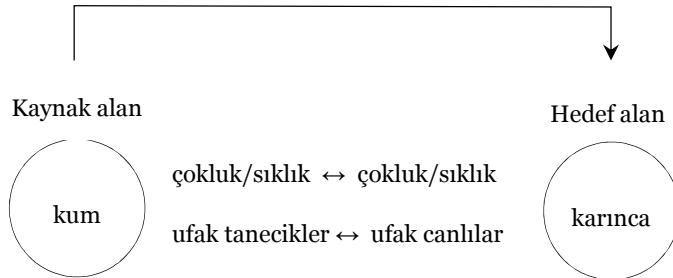
III.3. Karşılığı hayvanlarla ilgili olanlar

Suda dumansız tekne. (balık), (271). → BALIK, TEKNEDİR

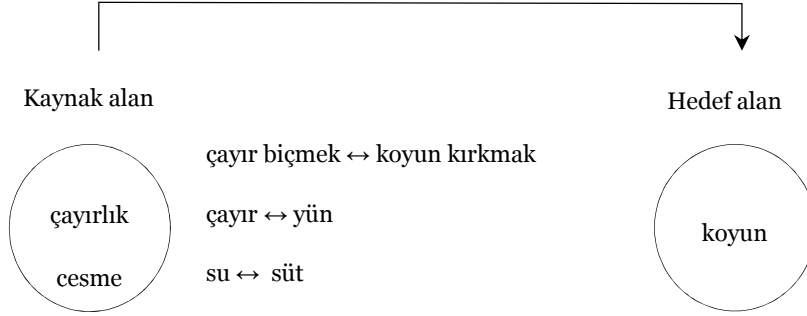
Kaynak alandaki “*tekne*” kavramı, hedef alandaki “*balık*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. Kavramsal yönüyle insan zihninde, batmadan su üzerinde hareket edebilen/yüzen bir vasıta şeklinde şemalanan “*tekne*”, ilk çağlardan itibaren balıkçılıktan ulaşıma, ticaretten savaş aracı olmaya kadar çok amaçlı kullanılmış bir vasıta. Teknolojik gelişmelerden önce yüzyıllar boyunca tekneler/gemiler yelkenler ya da iki yanında kullanılan kürekler vasıtasıyla hareket ettirilmişlerdir. “*Tekne*” ve “*balık*” anatomik olarak karşılaştırıldığında “*yelken ve kürekler*” ile balığın “*yüzgeçleri*”; gemilerde yön tayini için arka kısımda bulunan “*yelpaze şeklindeki parça/dümen*” ile de balığın “*kuyruk*” kısmı eşleşmektedir. Anatomik eşleşmenin yanı sıra “*tekne*” ve “*balık*”, imaj şemada “*yüzme*” eylemi ile birlikte ele alındıklarında suyun dışında işlevsel özelliklerini kaybederler. Söz konusu tüm eşleşmeler, iki kavram arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

Yer altında kum kaynar (karınca) (301). KARINCA, KAYNAYAN KUMDUR

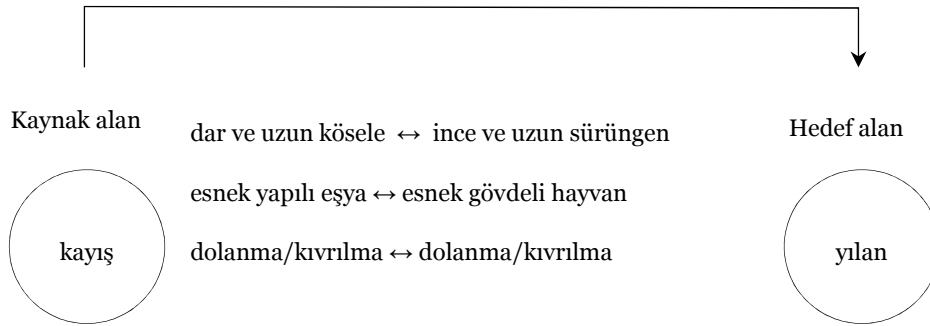
Kaynak alandaki “*kum*” kavramı, bilmecenin cevabı olan “*karınca*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “*Kaynamak ve kum*” sözcükleri zihnimizde, “sayılamayacak ölçüde çokluğu ve sıklığı” ifade eden kavramlar olarak şemalanırlar. Metaforik sistemde, “*ufak tanecikler*” şeklinde olan “*kum*” ile yine “*ufak canlılar*” olan “*karınca*” arasında bir eşleşme söz konusudur. Bu eşleşme ile birlikte iki kavramın zihinde “*çokluğa/sıklığa*” dair ortak algısı, ontolojik ve epistemik uygunluğu işaret etmektedir.

Üstü çayır, biçilir, altı çeşme içilir. (koyun), (327). → KOYUN, ÇAYIRLIKTIR / ÇEŞMEDİR

Kaynak alandaki “çayırılık ve çeşme” kavramları, bilmecenin cevabı olan “koyun” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. Geleneksel kültürde “koyun”, etinden, sütünden ve yününden faydalanılan bir hayvan olarak ihtiyaçlar açısından önemli yere sahiptir. “Çayır ve suyun” kaynağı tabiat iken “yün ve sütün” kaynağı koyundur. Metaforik sistemde gerçekleşen, “çayırın biçilmesi” ile “koyun yünlerinin kırılması”; “çayır ile yün”; “su ile süt” arasındaki eşleştirmeler ontolojik ve epistemik uygunluğun temelini oluşturmaktadır.

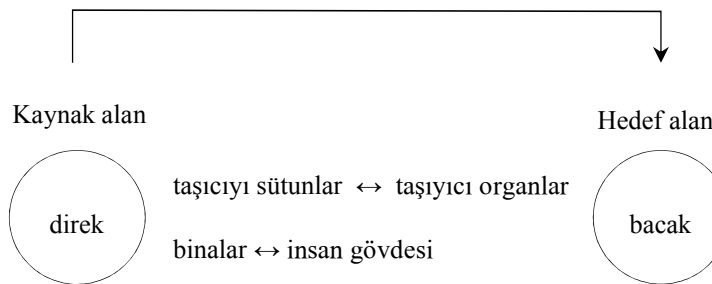
Yer altında yağlı kayış. (yılan), (385). → YILAN, YAĞLI KAYIŞTIR

Kaynak alanda yer alan ve bilmecenin öznesini oluşturan “kayış” kavramı, hedef alanda yer alan “yılan” kavramının metaforu olarak tasarlanmıştır. “Yılan”, imaj şemada ince, uzun ve esnek yapısı ile yer almaktadır. “Kayış” ise, kösele ya da benzeri bir maddeden yapılmış ince, uzun ve esnek şekli ile “yılanı” çağrıştıran bir görünüme sahiptir. İki de “dolanma/kıvrılma” niteliği gösteren bir işleve sahiptir. Bu eşleşmeler, ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

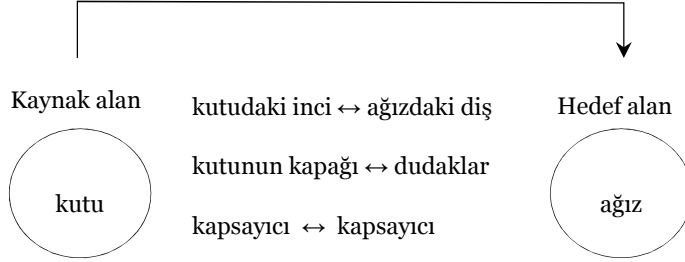
III.4. Karşılığı insanlarla ilgili olanlar

İki direk bir ev tutar. (bacaklar) (402). → BACAKLAR, DİREKTİR

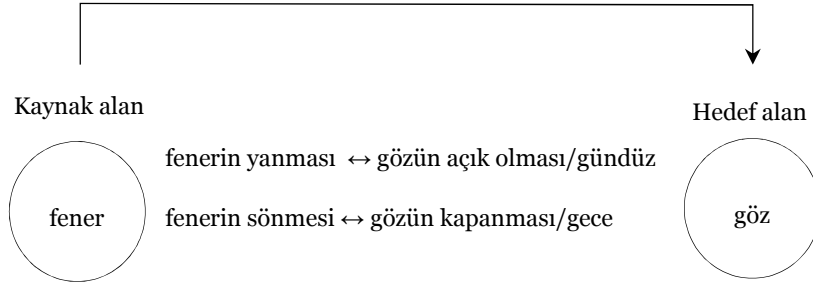
Kaynak alandaki “*direk*” kavramı, bilmecenin karşılığı olan ve hedef alanda yer alan “*bacak*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “*Direkler*”, ağaç, demir ya da betondan yapılmış, ağırlık çekebilen, uzun ve kalın desteklerdir. “*Bacaklar*” da insanları/hayvanları taşıyan ve dengede durmaları için gerekli olan organlardır. “*Direkler*” binaları; “*bacaklar*”, vücudu taşırlar. İnsan, hayvan ve binaların ve ayakta durabilmeleri için destek görevi görürler. Söz konusu bu eşleşmeler, metaforik sistemde, ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

Bir kutum var, içi dolu inci. (ağız) (396). → AĞIZ, İNCİ DOLU BİR KUTUDUR

Kaynak alanda yer alan “*kutu*” kavramı, hedef alandaki *ağız* kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “*Kutu*”, içinde çeşitli eşyaları muhafaza etmek için kullanılan kapaklı kaptır. “*Ağız*” da içinde dil, diş gibi organları muhafaza eden bir organdır. İki kavramın da metaforik sistemde, kapsayıcılık yönü öne çıkar. Kutuda muhafaza edilen “*inci*” ile ağızda yer alan “*diş*” arasında görsel olarak bir çağrışım söz konusudur. Benzer bir çağrışım, kutunun “*kapağı*” ile ağızı kapatan “*dudaklar*” arasında da bulunmaktadır. Çağrışımlara ve ortak kapsayıcılık özelliğine dayalı şekilde gerçekleşen bu eşleşmeler “*kutu* ve *ağız*” arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun temel göstergeleridir.

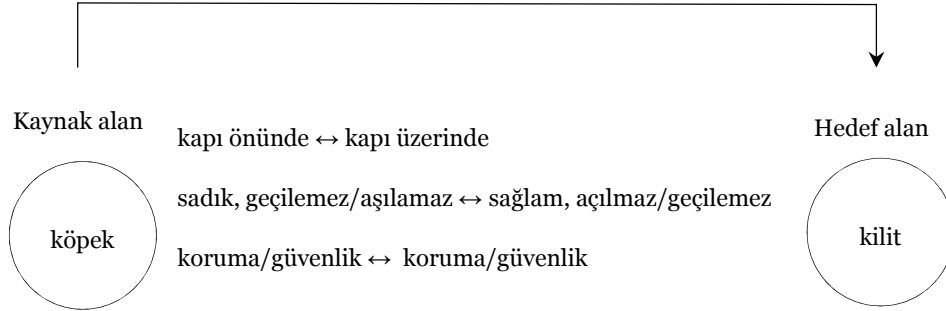
İki fener/ Gündüz yanar/Gece söner. (gözler), (431). → GÖZ, FENERDİR

Hedef alanda yer alan “*göz*” kavramı, kaynak alandaki “*fener*” kavramı ile metaforlaştırılmıştır. İmaj şemada, fenerin yanması ve sönməsi görme eylemi ile ilişkilendirilmektedir. Metaforik sistemde, “*gözlerin açık olması*” ile “*fenerin yanması*”; “*gözlerin kapalı olması*” ile de “*fenerin sönməsi*” eşleştirilmiştir. Ayrıca gözlerin açık olması, gündüz vaktini; kapalı olması ise gece vaktini işaret etmektedir. Söz konusu eşleşmeler, fener ile göz arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

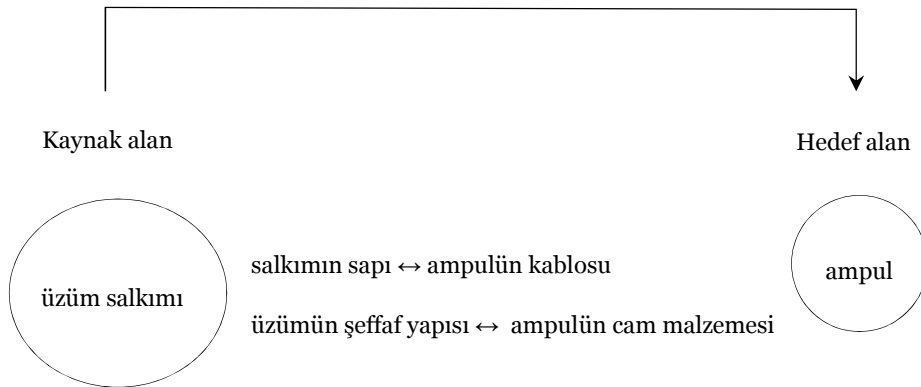
III.5. Karşılığı eşyalarla, araç-gereçle ilgili olanlar

Kapıda kara köpek yatar./Ne bağıırır, ne ısıırır./İçeriye kimseyi sokmaz. (kilit), (584).
KİLİT, KÖPEKTİR

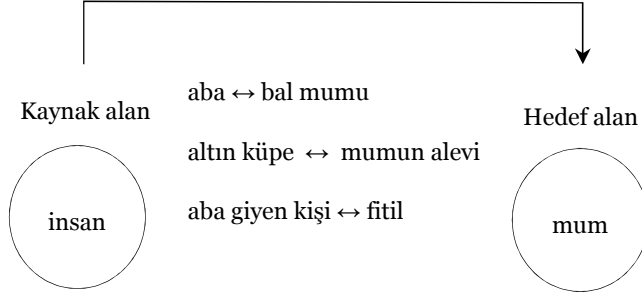

Bilmecenin öznesini oluşturan “köpek” kavramı, bilmecenin karşılığı olan “kilit” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. İki kavram arasında sistematik bir ilişki kurulmuş ve kavramsal aktarım gerçekleşmiştir. “Köpek”, sadık olmasıyla bilinen, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen bir hayvandır. “Kilit” de taşınabilir ya da sabit şekilde güvenlik amaçlı kullanılan bir eşyadır. İki kavram da imaj şemada tehlikelere ve yabancılara karşı “koruma/güvenlik” özelliği ile yer alır. Metaforik sistemde, “köpeğin” kapı önünde “bekçilik” yapması ile “kilitin” takılı olduğu kapı üzerindeki işlevi bu açıdan eşleşmektedir. Ayrıca “köpek”, “sadık” olması ile; “kilit”, “sağlamlığıyla” geçit vermez. Söz konusu eşleşmeler, ontolojik ve epistemik uygunluğu işaret etmektedir.

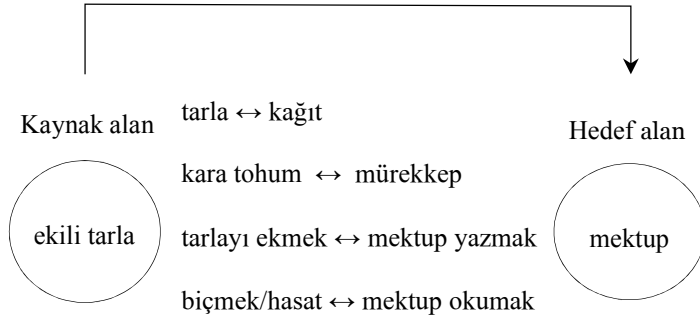
Havada salkım üzüm/Gece odur benim gözüm. (ampul) (469). → AMPUL, ÜZÜM SALKIMIDIR

Kaynak alanda yer alan ve özne durumundaki “salkım”, hedef alanda yer alan ve cevabı oluşturan “ampul” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. İki kavram arasında, metaforik sistemde gerçekleşen eşleşmeye “salkım” kavramına ait imaj şema kaynaklık etmektedir. “Salkım”, bir yere bir sapla bağlı şekilde asılı duran ve bir arada bulunan meyveleri ifade ederken “ampul” de çoğunlukla tavana kablo ile sabitlenen ve asılı şekilde kullanılan aydınlatma aracını karşılar. Bilmecede tamamlayıcı unsur olarak geçen “gece gözümüz olması” ifadesi ise aydınlatma özelliği doğrultusunda ampule yönelik bir göndermedir. Metaforik sistemde, “üzümün sapı” ile “ampulün kablosu”; “üzümlerin şeffaflığı” ile “ampulün cam kısmı” eşleştirilmiştir.

Ak abalı, /Altın küpeli. (mum), (620) → MUM, İNSANDIR

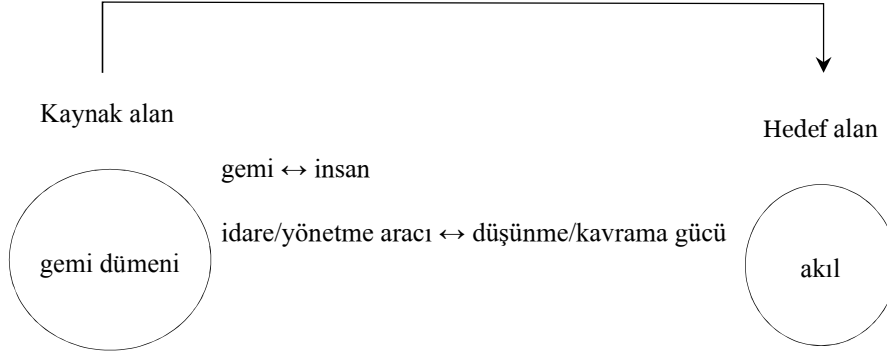
Bilmecenin öznesi olan ve kaynak alanı oluşturan “*insan*” kavramı, hedef alandaki “*mum*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. Bilmecede geçen “*aba*” ve “*küpe*”, “*insan*” kavram alanı içerisinde yer alan giyinme ve süslenme ile ilgili unsurlardır. “*Aba*”, kalın kumaştan yapılmış, vücudu saran uzun ve yakasız bir giysidir. Mum da bir fitil, fitili saran bal mumu ve içyağı gibi yavaş yanan maddeden imal edilir. Mumun alevi de şekil ve renk açısından altın küpeyi çağrıştıran bir görüntüye sahiptir. Dolayısıyla metaforik sistemde gerçekleşen eşleşmede “*abaya*” karşılık “*bal mumu*”, “*aleve*” karşılık “*altın küpe*”, “*fitile*” karşılık “*kişi*” kavramları arasında ontolojik epistemik uygunluklar bulunmaktadır.

Ak tarla, kara tohum, el eker, dil biçer. (mektup), (613). → MEKTUP, EKİLİ TARLADIR

Bilmecede geçen “*tarla*”, “*kara tohum*”, “*ekmek* ve *biçmek*” ifadeleri kırsal yaşamda ekimden hasada kadar tecrübe edilen tarımsal faaliyetlere ait kavramlardır. Kaynak alandaki “*ekili tarla*” kavramı, hedef alanda yer alan “*mektup*” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. Metaforik sistemde gerçekleşen eşleşme, “*tarlaya*” karşılık “*kağıt*”; “*tohuma*” karşılık “*mürekkep*”; “*tarlayı ekme*” eylemine karşılık “*mektup yazmak*”; “*biçme*” yani “*hasat*” işine karşılık “*mektubun okunması*” gibi ontolojik ve epistemik uygunluklar göstermektedir.

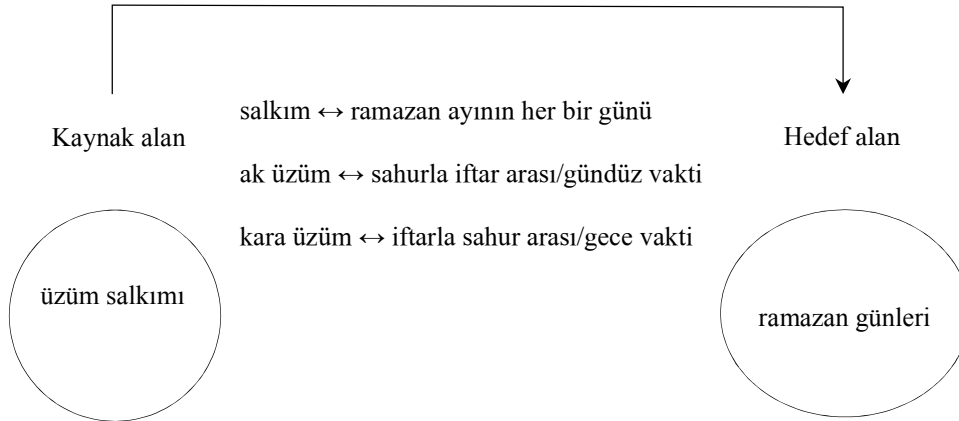
III.6. Karşılığı soyut kavramlarla ilgili olanlar

Karada bir gemi, /Başındadır yelkeni, /Nedir dümeni, /Bil bunu, göreyim seni. (akıl), (707). → AKIL, GEMİ DÜMENİDİR

Kaynak alanda yer alan “dümen”, hedef alandaki “akıl” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. “Dümen”, gemilere yön vermek ve belirli bir rotada götürmek için kullanılan bir donanımdır. “Akıl” ise insanların davranışlarına yön veren düşünme, kavrama gücüdür. “Dümen” gemiyi, “akıl” da insanı yönlendirir. Metaforik sistemde gerçekleşen eşleşmelerde “insana” karşılık “gemi”; “dümene” karşılık “akıl”; “idare/yönetme aracı” özelliğine karşılık “düşünme/kavrama gücü” şeklinde ontolojik ve epistemik uygunluklar bulunmaktadır.

Bir dedem var uzun mu uzun, /Yılda verir otuz salkım üzüm; /Akını yesem haram,/ Karasını yesem sevap. (Ramazan ayı) (746) → RAMAZAN GÜNLERİ ÜZÜM SALKIMLARIDIR

Kaynak alanda yer alan “üzüm salkımları” ifadesi, otuz günlük oruç ibadetinin yapıldığı ay olan “ramazan” kavramının metaforu olarak kullanılmıştır. Metaforik sistemde, “ak üzüm”, oruçlu geçirilen “sahurla iftar arası” zaman dilimini yani gündüz vaktini; “kara üzüm” ise “iftarla sahur” arasındaki oruçsuz zaman yani gece vaktini karşılamaktadır. Söz konusu bu eşleşmeler, iki kavram arasındaki ontolojik ve epistemik uygunluğun göstergeleridir.

Sonuç

1. Sözlü kültüre ait türlerden biri olan bilmeceler, toplumsal yaşamla ilgili ortak tecrübelerin ve algıların izlerini taşırlar. Söz konusu bu izlerin bazı bilmece örneklerinde metaforik bir dille ifade

dildiği görülmektedir. Bu çalışmada, karşılıkları *tabiat unsurları, bitkiler, hayvanlar, insanlar, eşyalar* ve *soyut kavramlarla* ilgili olan 20 bilmece kavramsal metafor kuramına göre incelenmiş, bilmece kaynaklık eden şu metaforlara ulaşılmıştır: AY İNSANDIR, GÜNEŞ BOYADIR, YILDIZLAR BONCUKTUR, CEVİZ SANDIKTIR, HAVUÇ ÇİVİDİR, ÇİĞDEM YANAN BİR MUMDUR, KARPUZ YEŞİL MANTOLU KIRMIZI ENTARİLİ BİR KIZDIR, BALIK TEKNEDİR, KARINCA KAYNAYAN KUMDUR, KOYUN ÇAYIRLIKTIR / ÇEŞMEDİR, YILAN YAĞLI KAYIŞTIR, BACAĞLAR DİREKTİR, AĞIZ İNCİ DOLU BİR KUTUDUR, GÖZ FENERDİR, KİLİT KÖPEKTİR, AMPUL ÜZÜM SALKIMIDIR, MUM İNSANDIR, MEKTUP EKİLİ TARLADIR, AKIL GEMİ DÜMENİDİR, RAMAZAN GÜNLERİ ÜZÜM SALKIMLARIDIR.

2. Metaforik sistemde, bilmecenin öznesi/soru kısmı, kaynak alanı; bilmecenin cevabı ise hedef alanı oluşturmaktadır. Bilmecenin soru kısmında yer alan özne ve tamamlayıcı unsurlar, cevabı oluşturan kavramın metaforu şeklinde yapılandırılmıştır.

3. Bilmeceler, metaforik dilin halk kültüründeki yansımaları olarak karşımıza çıkar. Tecrübeler ve kültürel birikim, söz konusu metaforik dilin kaynağını teşkil etmektedir. Hedef alana yani bilmecenin cevabına yönelik çağrışımlar ve göndermeler halkın muhayyilesinde yer eden imaj şemalardan beslenmektedir.

4. Metaforlar, bilmece türünün semantik düzlemdeki yerini göstermesi bakımından, etkili birer araç niteliği taşımaktadırlar. Yapılan sınıflandırmalarda metaforik bulguların da esas alınması hem bilmece türünün bilişsel yanını görme hem de disiplinler arası çalışmalar açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1971). Kelime bilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eksikliğini Saptama Yolları I: Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 19, 253-262.
- Aksan, D. (2016). *Anlambilim*. Ankara: Bilgi.
- Başgöz İ. ve Tietze A. (1999). *Türk Halkının Bilmeceleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Boratav, P. N. (1997). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek.
- Cankara, M. (2002). Metafor Yaratma Eylemi Olarak Bilmece. *Milli Folklor*, 55, s.70-75.
- Çobanoğlu, Ö. (1999). Halkbilimi Açısından Gelenek, Turizm ve İcat Edilmiş Gelenek Bağlamında Ayvalık Şeytan Sofrası Örneği. *Milli Folklor*, 43, 7-12.
- Elçin, Ş. (1989). *Türk Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Johnson, M. (2005). The philosophical significance of image schemas. *From Perception to Meaning Cognitive Linguistics Research* 29, R. Dirven, R. W. Langacker, J. R. Taylor (eds.), Mouton de Gruyter Berlin-New York, 15-33.
- Karademir, F. (2008). Halk Bilmecelerindeki İmgesel Anlatım Üzerine. *Milli Folklor*, 78, 75-87.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. ve Johnson M. (2015). *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*. çev. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: İthaki.
- Levine, P. M. (2005). Metaphors and images of classrooms. *Kappa Delta Pi Record*, 41(4), 172-175.

Selvi, C. (2020). Türk Bilmecelerinin Anlambilim Açısından İlem (Alt Anlam) ve Kaplam (Üst Anlam) Sınıflandırması. E. Kuyma (ed.), *Mana'ya Dair*, İstanbul: Kesit, 163-182.

Tezel, N. (2004). *Türk Halk Bilmeceleri*. İstanbul: MEB.

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com

tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,

phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616